

MATERIALIN TƏDRİS PROSESİNƏ DAXİL EDİLMƏ ARDICILLIĞI

G.Ə. Həsənova¹, T.R. Əliyeva¹, M.M. Abbasov², S.M. Abbaszadə²

¹Bakı Dövlət Universiteti, ²AMEA Neft-Kimya Prosesləri İnstitutu

Xülasə: Sistemli elmi biliklərin formalaşmasında əhəmiyyətli bir rolunu yalnız məqbul şəkildə seçilmiş mövzu materialı deyil, həm də əsasən aşağıdakı üç prinsiplə müəyyən olunan *tədqiqat ardıcılığı* oynayır: *tutarlılıq, əlçatanlıq və elmi xarakter*. Bütün bu prinsiplər bir-biri ilə sıx bağlıdır və eyni zamanda materialın öyrənilmə qaydasını müəyyənləşdirir. Onların fəaliyyəti məqalədə ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilir.

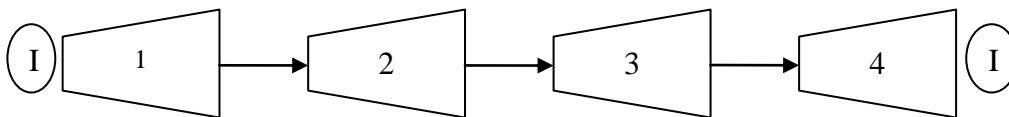
Açar sözlər: tutarlılıq, əlçatanlıq, elmi xarakter, valentlik, tədqiqat ardıcılığı, oksidləşmə dərəcəsi.

Əlçatanlıq prinsipinə görə kursun quruluşu

Ardıcılığın mümkün olan hər hansı bir variantının əsas tələbi: öyrənilən elmin quruluşu tələbəninin zəhnində sabitləşir və sonrakı hər hansı bir obyektə, kimyəvi hadisələrə və tapşırıqlara yanaşmada quruluş nəzəriyyələrindən, maddənin tərkibi, kimyəvi termodinamikanın, kinetikanın və D.I. Mendeleeyevin təlimlərindən bir bilik sistemi kimi istifadə olunur.

Materialın təqdimat ardıcılığı problemi çox mürəkkəbdir və hələ tam işlənməyib. Çox vaxt, materialın öyrənilməsinin ardıcılığı sistemli (və ya necə deyirlər, məntiqi) olmağa çalışılır: sonrakı biliklər əvvəlki biliklərə əsaslanır.

Materialı öyrənməyin ən asan yolu xətlidir, bir hissənin (blokun) məzmununun öyrənilməsinə tamamladıqdan sonra, ardıcıl olaraq, digərinə keçməkdir. Bir çox kimya dərsləri və mühazirə kursu bu prinsipə əsaslanır. Materialı təqdim etməyin bu yolu zəif tələbələr tərəfindən çox yaxşı qəbul edilir, çünki yaddaş üçün formalaşdığına görə imtahanlara uğurla hazırlaşmalarına imkan verir.

Şəkil 1. Materialın öyrənilməsinin xətlə metodunun sxemi: I, II - biliklərin ilkin və yekun (arzu olunan) səviyyəsi: 1,2,3,4 - öyrənilən elmin bilik blokları.

Şəkil 1-də şagirdlər bir neçə əsas bölmədən və ya təlimdən ibarət olaraq öyrənilən mövzu, kimya fənni haqqında bir fikir inkişaf etdirə bilirlər. Ancaq bu sistemə bir yanaşma olmayacaq, çünki məzmun blokları arasındakı əlaqələr göstərilir. Şagird bir problemi həll etmək və ya kimyəvi bir fenomeni öyrənmək

və təsvir etmək üçün əldə etdiyi biliklər sistemindən tam istifadə edə bilməyəcəkdir. Nəzərdə tutulan metodun digər bir çatışmazlığı ondan ibarətdir ki, kursun sonunda şagirdlər tədrisin əvvəlindəki materialı unudurlar ki, bu da semestrin sonunda bilik keyfiyyətinə böyük təsir göstərir.

Bu çatışmazlıq bəzən konsentrik və ya spiral adlanan bir metoddan istifadə edərək müəyyən dərəcədə azaldılır. Konsentrik metodla (bax şəkil 2) material mərhələlərlə, keçilənə dövrü qayıdıqla, lakin daha yüksək səviyyədə təqdim olunur.

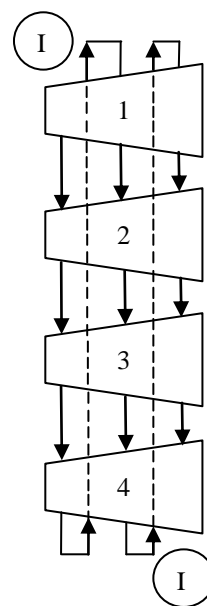
Bu metod mühazirələrdə və universitet kimya dərslərində qısa müddət ərzində (bir semestr) kimya öyrənmək üçün hazırlanmışlara görə praktik olaraq istifadə olunmur, lakin çox vaxt bəzi kimyəvi maddələrin və anlayışların öyrənilməsində istifadə olunur (məsələn, valentlik). Konsentrik metodun çətinliyi ondan ibarətdir ki, əvvəlcə verilən fikirlər sonrakı materialla daxil edilir və qüvvələrini itirmiş kimi çıxarılır.

Səviyyədən səviyyəyə keçərək tələbə yenidən təkrar etməməlidir, müəyyən bir kimyəvi anlayış, fenomen, qanun və s. haqqında biliklərini genişləndirməlidir. Bununla birlikdə, metodun üstünlüyü – elmi fikirlərin inkişafının dialektikasını və biliklərimizin nisbətini göstərməkdir.

Fikirlərin dəyişməsi və genişlənməsi əvvəllər əldə edilmiş biliklərin yenidən düşünülməsi və yenidən qiymətləndirilməsi ilə əlaqəli olduğundan, materialın öyrənilməsinin konsentrik metodu inkişaf etmiş bir zehni əməliyyat sistemi olan "güclü" tələbələr üçün nəzərdə tutulmuşdur. Konsentrik metodun çatışmazlıqlarından biri də natamam ilkin fikirlərin şagirdlərin yaddaşına sonrakı fikirlərdən daha möhkəm yerləşdirilməsidir və onların tamamlanma və yaxşılaşdırılma prosesi olduqca mürəkkəb və vaxt aparan olur. Bu texnika tədqiqat obyektinin bütöv bir görünüşünü təşkil etmir, yəni istənilən nəticələrə gətirib çıxarmır.

Valentlik konsepsiyasından, onun davamlı komplikasiyasından nümunə götürərək izləyək.

Ən ümumi və orjinal tərif: bir elementin valentliyi, atomlarının müəyyən nisbətlərdə digər atomlarla birləşmə qabiliyyətidir. Bir valentlik vahidi hidrogen atomunun valentliyidir. Başqa bir elementin valentliyi bu elementin bir atomuna

Şəkil 2. Materialın öyrənilməsinin konsentrik metodunun sxemi: I, II - biliklərin ilkin və yekun (arzu olunan) səviyyəsi: 1,2,3,4 - öyrənilən elmin bilik blokları.

birləşən və ya onu əvəz edən hidrogen atomlarının sayı ilə ifadə olunur. Bu hidrogenin valentliyidir.

Valentlik anlayışı bir elementin atom və ekvivalent kütlələrinin müqayisəsindən əldə edilə bilər. Bir elementin atom kütləsi ya ekvivalentə bərabərdir yada 2, 3 və daha çox ekvivalent kütlə ehtiva edir. Atom kütləsində nə qədər ekvivalent kütlələrin olduğunu göstərən ədədi sözügedən elementin valentliyi adlandırılır. Nəticə etibarilə, valentlik atom kütləsini ekvivalentə bölmənin əsas hissəsidir. Valentlik bunu göstərir: müəyyən bir elementin bir atomu neçə monovalent atomla birləşə bilər (və ya onları əvəz edə bilər).

Bu konsepsiya, atomun elektron quruluşunu müəyyən sayda elektronları vermək və ya qəbul etmək xüsusiyyəti olaraq müzakirə edərkən daha da mürəkkəbləşir. Səviyyə içərisində elektronların həyəcanlanmasına gəldikdə, valentlik cütləməmiş elektronların sayına bərabərdir. Bu sözdə spin valentlikdir (spin valentlik).

Verilən elektronların sayı müvafiq atomun müsbət valentliyini, qəbul edilmiş elektronların sayı onun mənfi valentliyini təyin edir. Bu konsepsiya daha sonra oksidləşmə halı anlayışı ilə əvəz olundu. Oksidləşmə dərəcəsi və ya oksidləşmə sayı, bir maddənin ion quruluşunun fərziyyəsindən təyin olunan bir birləşmə içindəki bir element atomunun xəyali yüküdür. Dərslərdə sinonimlər tez-tez istifadə olunur: elektrokimyəvi valentlik, elektrovalentlik, oksidləşmə dərəcəsi, oksidləşmə vəziyyəti.

Valentlik bağları metodu və molekulyar orbitallar metodundan bəhs edərkən valentlik atomun müəyyən sayda bağ (kovalentlik) əmələ gətirmə xüsusiyyətidir. Bu anlayış, bir atom, ion və ya molekulun müəyyən bir miqdarda elektron cütü vermək və ya qəbul etmək xüsusiyyəti kimi donör-akseptor qarşılıqlı təsirlərini öyrənərkən daha da genişlənir. Bəzən valentlik anlayışı verilmiş bir atomu əhatə edən atomların sayını (koordinasiya sayı) başa düşülür.

Bir atomun (ionun) xarici və sonuncu elektron səviyyələrin sərbəst elektron orbitallarını elektron cütlərinə təmin etmək xüsusiyyəti olaraq hidrogen rabitələri və koordinasiya birləşmələri nəzəriyyəsi kimi molekullararası qarşılıqlı təsirləri öyrənərkən valentlik anlayışı daha da mürəkkəbləşir.

Valentlik və oksidləşmə dərəcəsi anlayışlarının istifadəsi ilə bağlı davamlı müzakirə ilə əlaqədar olaraq, fikrimizcə, son dərəcə genişlənmiş valentlik konsepsiyası spin valentliyə endirilə bilər. Oksidləşmə-reduksiya reaksiyalarının tənliklərindəki əmsalların seçilməsi elektron-ion üsulu ilə aparılırsa, oksidləşmə dərəcəsi konsepsiyasından imtina etmək tamamilə mümkündür. Bundan əlavə, əvvəlcə rədd edilmiş müsbət və mənfi valentliklərə qayıtmaq üçün bir fürsət verir ki, bunu yalnız spin valentliyi kimi qəbul etsin və ona oksidləşmə vəziyyətində olduğu kimi bu və ya digər işarəni versin.

Kimya kursunun fərdi nəzəri müddələrinin öyrənilməsinin konsentrik

metodundan başqa bir sui-istifadə halı aşağıda verilmişdir. Bir çox kimya dərslində reaksiya nümunəsi:

kütlələrin təsir qanunu tətbiq edilmişdir: "Sabit bir temperaturda kimyəvi reaksiyanın sürəti, reaksiyaya daxil olan maddələrin qatılıqlarının stexiometrik əmsallarının qüvvələrinin hasili ilə düz mütənasibdir." Bu rəngli çap edilmiş qanunu öyrənənlər, başqa bir səhifədə şagirdlər heç bir şeydə vurğulanmayan, lakin kinetikada çox böyük rol oynayan iradlara əhəmiyyət verməyə bilirlər: "Yuxarıda göstərilən formada kütlələrin təsiri qanunu tətbiq olunmur: kinetik mənada daha mürəkkəb olan reaksiyalara, məsələn qatılıqların qüvvələri cəmi üçdən çox olduqda. Bu vəziyyətdə yalnız qanunun məzmununun genişlənməsi deyil, səhvin düzəldilməsi var. Əlbətdə ki, bu cür materialın mənimsənilməsi yalnız "güclü" tələbələr üçün mövcuddur, lakin əksər hallarda başlanğıcda verilən səhv formulasiyanın əzbərlənməsinə səbəb olur.

Diqqət yetirin ki, əvvəlcə kütlələrin təsiri qanununun aşağıdakı formada verilməsi bizə daha düzgün görünür: "Kimyəvi reaksiyanın sürəti, reaksiyaya daxil olan maddələrin qatılıqlarının eksperimental olaraq müəyyən edilmiş sayının qüvvələri hasili ilə düz mütənasibdir". Reaksiya qaydası və molekulyarlığı müzakirə edildikdən sonra, sadə reaksiyaların kinetikasi nəzərdən keçirildikdə, kütlələrin təsiri qanunu aşağıdakı formada verilir: Ən sadə (elementar reaksiya) üçün kimyəvi reaksiyanın sürəti, reaksiyaya daxil olan maddələrin əmsallarının qüvvətə yüksəldilməsi hasilləri ilə düz mütənasibdir. Belə bir ardıcılıq, daha sərt bir elmi mövqedən sonra verilən dar və daha az universal bir mövqenin daha güclü əzbərlənməsinə səbəb olmur.

Materialın öyrənilməsinin qatılıq yolu xətti kimi, öyrənilən elmin bir neçə ən vacib hissədən ibarət olduğunu başa düşdükdən sonra tələbədə inkişaf edə bilər, lakin bu, sistematik bir yanaşmanın tələblərinə cavab vermir, çünki bu halda mövzudaxili əlaqələrdən istifadə edilmir və obyektlərin çoxtərəfli nəzərdən keçirilməsi çətinidir.

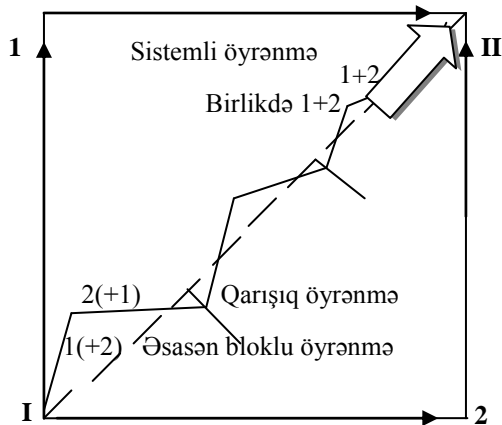
Kimyəvi obyektlərin çoxtərəfli (məzmun bloklarının sayı baxımından) analizi bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün mühazirə kursunda və dərslərdə bütün blokların materialından davamlı istifadə etmək lazımdır. Dörd bloktan ibarət olan bir kursda, bunun üçün hər hansı bir kimyəvi hadisəni eyni zamanda maddənin quruluşu, reaksiyaların istiqaməti, sürəti və dövrü dəyişikliyi haqqında təlimləri izah etmək üçün bütün mühazirələrdə və digər növ dərslərdə iştirak tələb olunur. Şagirdlər material bloklarının nəzəri əsasları ilə tanış olduqda, materialın öyrənilməsi və təqdim edilməsinin oxşar yolu mümkündür. Kimya tədqiqatına başlayanlara bu əsaslar məlum deyil və sonradan elm öyrənməyin sistemli metodunda hərtərəfli istifadə olunması üçün əvvəlcə bunlara yiyələnmişdirlər. Bu ziddiyyətdən necə çıxma bilirik?

Aydındır ki, kursu qurmalı və materialı elə bir şəkildə paylamalısınız ki, kursun əvvəlində material əsasən bloklar şəklində təqdim edilsin, eyni zamanda materialın bəzi hissələrinin bloklarının hər birinə digər bloklardan eyni vaxtda cəlb olunsun, ardından blokların məzmununun nəzəri əsaslarının daha da qarışdırılsın. Buna uyğun olaraq, kursun tədris müddətini üç mərhələyə bölmək təklif olunur (əlçatanlıq prinsipinin tələbi): birincisi - əsasən blok-blok, ikincisi - qarışıq və üçüncüsü - sistemli iş.

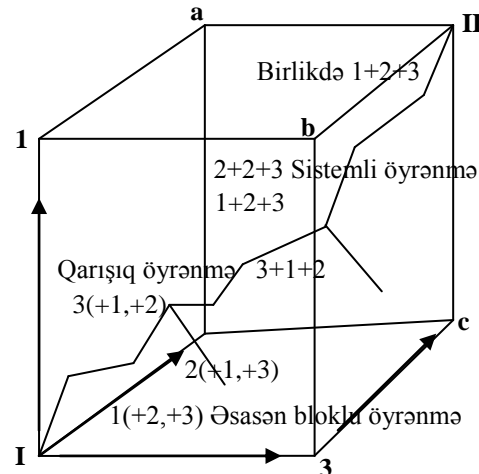
Bu prosesin anlaşılmasını asanlaşdırmaq üçün ən sadə hadisəni təsəvvür edək: tədqiq olunan intizam yalnız iki blokdan ibarətdir, məsələn, termodinamika və kinetik. Məzmunun müəyyən miqdarını koordinat oxlarında təxirə salaşdırmaq (şəkil 3). 1 və 2-ci nöqtələr iki blokdan bəzilərinin məzmununu təmsil edir. I nöqtə biliyin ilkin səviyyəsinə, II nöqtə - son, istədiyiniz bilik səviyyəsinə uyğun gəlir.

I vəziyyətdən II vəziyyətə keçid müxtəlif yollarla həyata keçirilə bilər. Kvadratın tərəflərində blokların materialını ardıcıl olaraq öyrənərək II nöqtəyə yaxınlaşmaq olar. I-1-II yolu ilk blok 1, sonra blok 2, I-2-II yolu - ilk blok 2, daha sonra blok 1 oxuduqda aparılır. Aydındır ki, bu xətti yolların heç biri sistem yanaşmasının tələblərinə cavab vermir.

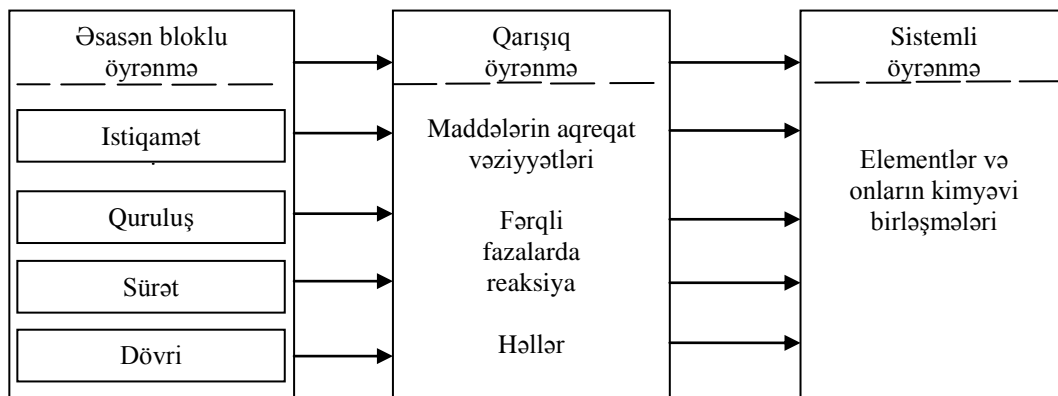
İdeal yol I-II kvadratının diaqonalında hərəkət etmək olardı. Lakin bu yol tələbələr üçün qəbul edilməzdir, buna görə də kursun əvvəlində əsasən blok-blok təqdimatından istifadə edilməsi tövsiyə olunmalıdır, məsələn, seqmentin təsvir etdiyi blok 2-nin materialından istifadə edərək ilk blok 1 "1 (+2)", daha sonra "2 (+1)" seqmentinə uyğun gələn blok 1-in iştirakı ilə blok 2.

Şəkil 3. İki və məzmun blokundan ibarət olan kursun öyrənilməsi sxemi, I, II - ilkin və yekun (arzu olunan) bilik səviyyəsi, 1,2 -öyrənilən elmin bilik blokları.

Şəkil 4. Üç bloklu sxemi

Şəkil 5. Kimya öyrənmə dövrləri.

Gələcəkdə blokların materialı getdikcə daha çox qarışdırılır və "1 + 2" və "2 + 1" seqmenti boyunca hərəkət edərək göstərilən qarışıq bir təqdimat aparılır və nəhayət, müəllim materialın sistemli bir araşdırmasını (hər iki blokun materialı birlikdə təqdim olunur) aparır.

İntizam daha çox blok içərisində olduqda, iş daha mürəkkəb bir vəziyyətdə oxşar şəkildə qurulur. Beləliklə, şəkil 4-də, termodinamik, kinetik və maddənin quruluşu kimi üç məzmun blokundan ibarət bir model kursu təsvir edir. Kubun kənarları boyunca 1 nöqtədən II nöqtəyə doğru hərəkət etmək materialın öyrənilməsinin xətti bir yoluna uyğun olacaqdır. Diaqonal I-II boyunca hərəkət, tədris praktikasında yalnız öyrənmənin üçüncü mərhələsində (sadalanan təlimləri tanımayan tələbələr üçün) mümkün olan sistemli bir öyrənmə üsuluna uyğundur.

Şəkil 5 kimya kursunun mövzu məzmununun üç tədris dövrü ərzində paylanmasına bir nümunə göstərir. Materialın əsas blok çətinliyi ilə araşdırılması zamanı əsas kimya təlimlərinin nəzəri sualları (termodinamika, kinetika, maddənin quruluşu) müzakirə olunur.

Əsasən blokun müdrik bir tədqiqatından sonra bir maddənin aqrekat hal vəziyyətləri və müxtəlif fazalardakı reaksiyalarını öyrənən qarışıq bir təqdimat gəlir. Qaz vəziyyətini öyrənərkən tələbələr sərbəst molekulların quruluşu, həqiqi qazların davranışının ideal olanlardan sapmalarının səbəbləri, əsas termodinamik əlaqələrin kinetik çıxışı ilə, ən sadə qazın termodinamikası və mexanizmləri ilə tanış olurlar.

Maye vəziyyəti və maye fazada reaksiyaları öyrənilərkən bu vəziyyətə səbəb olan molekullarası qarşılıqlı təsir növləri müzakirə olunur; tarazlıq mayesi - mayenin quruluşunu qiymətləndirməyə imkan verən buxar; güclü elektrolitlər nəzəriyyəsi, məhlullarda ionlar və molekullar arasında müxtəlif növ qarşılıqlı təsirlərdən və güclü elektrolitlərin tarazlığın və reaksiya sürətinin qarışmasına təsirini izah edir. Hidroliz reaksiyalarından, tampon məhlullarından və məhlulların

pH səviyyəsindən bəhs edən müəllim, məhlullardakı tarazlıqlar, onların termodinamik xüsusiyyətləri və reaksiyalarda iştirak edən molekulların və ionların quruluşunun onlara təsiri arasındakı əlaqəni göstərməyə çalışır və kinetikanın üzərində dayanır və məhlullardakı reaksiya mexanizmlərini izah edir. Bənzər bir şəkildə, dörd blokun hamısının materialından istifadə edərək oksidləşmə-reduksiya reaksiyaları öyrənilir.

Maddənin kristal vəziyyətinin və qatı fazalardakı reaksiyaların öyrənilməsinə başlamazdan əvvəl tarazlıq kristal - qaz, kristal - maye və daha ətraflı kristal - məhlul öyrənilir. Kristal məhlul interfeysindəki tədqiqat kimya kursları üçün həll olma qabiliyyətinin, elektrod prosesləri, potensial və korroziya kimi vacib sualları özündə cəmləşdirir.

Qarışıq təqdimat dövrü maddənin kristal vəziyyətinin və qatı fazalarda reaksiyaların müzakirəsi ilə başa çatır. Kristal qəfəslərin növü, quruluşların qüsuru və materialların fiziki-kimyəvi və kinetik xüsusiyyətlərinə təsiri, qatıların izolyatorlara, yarımqeçiricilərə və keçiricilərə bölünməsi, metal rabitələri, metalların xüsusiyyətləri və s. müzakirə edilir.

Sistematik yanaşma tələblərinə ən tam cavab verən materialın təqdimatı elementlər və onların birləşmələri kimyasının öyrənilməsində həyata keçirilir. Şagirdlərə D.İ.Mendeleyevin dövrü sisteminin qrupları, alt qrupları və dövrləri üzrə xüsusiyyətlərindəki dəyişikliklərə ümumi baxış təklif olunur. Daha əvvəl öyrənilmiş xüsusiyyətlər quruluş, termodinamik, kinetik nəzərə alınır. Maddənin müxtəlif faza vəziyyətlərindəki sərbəst atomların, molekulların və ionların xüsusiyyətlərini təsvir etmək üçün bir alqoritm verilmişdir. Elementlər və onların birləşmələri kimyasının tədqiqi, maddələrin və kimyəvi reaksiyaların öyrənilməsində və təsvirində çoxtərəfli sistematik bir yanaşmanın inkişafında son mərhələ olur.

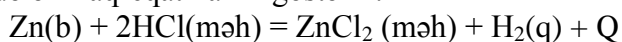
Budur, materialın əsasən blok-blok təqdimatına və eyni zamanda, tədqiq olunan obyektin nəzərə alınaraq kimya elmi sisteminə əsaslanan çoxtərəfli bir nümunəsidir.

Müəllimin (və ya genişləndirilmiş bir versiyada, mövcud olmayan kimya dərsliyindən bir mətni) sink ilə turşunun qarşılıqlı təsirini reaksiyasının baş vermə səbəbini izah etməsi və şagirdlərin proqram materialını mənimsəməsindəki fəaliyyətləri barədə müzakirə edəcəyik.

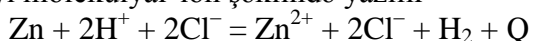
Müəllim şagirdlərdən (2-4 nəfərlik qruplardan) bir sink parçasını bir sınaq şüşəsinə qoyub 1-2 ml xlorid turşusu əlavə etdiklərini dəftərə yazmalarını xahiş edir. Bu kimyəvi reaksiyanın əlamətləri hansılardır? Şagirdlər cavab verirlər: "Qazın ayrılması". Hansı qaz olduğunu necə bilirsən? Müxtəlif təkliflər eşidilir və mümkünə eksperimental olaraq təsdiqlənir, baxmayaraq ki, bu qədər az miqdarda şəraitdə bunu etmək asan deyil.

Başqa hansı işarəni qeyd etmək olar? Sınaq şüşəsinin qızması bu reaksiyada

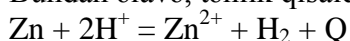
istiliyin ayrılması ilə izah olunur. Əvvəlcə öyrənilən reaksiyanın – istiliyin ayrılmasına toxunaq. Reaksiyanın termokimyəvi tənliyini yazırıq (bütün bu əməliyyatlar kiçik bir qrup tərəfindən müstəqil şəkildə həyata keçirilir) Maddələrin aqrekat halını göstərin.

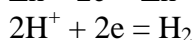
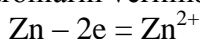
Tələbələr reaksiya iştirakçıları arasında güclü elektrolitlər seçir və reaksiya tənliyi molekulyar-ion şəkildə yazılır

Bundan əlavə, tənlik qısaldılmış molekulyar - ion şəkildə yazılmışdır

Bu hansı tip reaksiyadır? Oksidləşmə-reduksiya reaksiyası cavabı gəlir. Elektronların verilməsi və qəbulu ilə bağlı tənlik yazaq:

Müəllim izah edərkən bu iki reaksiyanın hər birinin istilik təsirinin nişanəsinin nə olduğunu və hansının daha böyük olduğunu düşünməyi xahiş edir. Onların cəmi nə qədərdir? (Unutmayın ki, bu reaksiyalar suda məhlulda baş verir, buna görə istilik effektləri ionlaşma və elektrona hərislik enerjilərinə bərabər deyil).

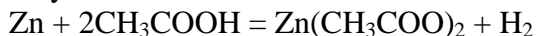
Növbəti sual: “Burada oksidləşdirici və reduksiaedici maddələrin rolu nədir?”

Növbəti sual: “Sink yerinə kadmiyum və ya mis, müxtəlif dövrlərdə və qruplarda yerləşən metal götürsək, reaksiya necə davam edəcək? Yoxsa - kalsium, maqnezium, stronsium? Bütün bu metallarda istilik effekti necə olardı - sinklə reaksiyadan az və ya çox istilik ayrılır?”

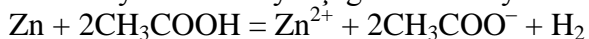
Xlorid turşusu əvəzinə başqa bir turşu – sulfat turşusu götürülsə, istilik effektinin qiyməti dəyişəcəkmi? Şagirdlər H_2SO_4 -ün iki əsaslı bir turşu olduğunu və iki mərhələdə dissosiasiya etdiyini düşünməlidirlər. Xlorid turşusu ilə eyni qatılıqda sulfat turşusu istifadə edirsinizsə, onda istifadə edilən hər turşunun 1 moluna görə hesablanan, sulfat turşusu halında, xlorid turşusu ilə müqayisədə 2 qat daha çox hidrogen və istilik ayrılacaqdır, çünki sulfat turşusu götürüldükdə sink, 2 qat daha çox hidrogen ionu ilə reaksiyaya girəcəkdir.

Eyni qatılıqlı sirkə turşusu götürsəniz nə olar? Buna bir təcrübə yolu ilə baxmaq olar. Şagirdlər diqqət yetirirlər, reaksiya daha yavaş olur və sınaq şüşəsi daha az qızır. Tələbələr daha sonra bu fenomen üçün mümkün izahları təklif edirlər. Sirkə turşusunun zəif turşu olması səbəbindən məhluldakı hidrogen ionlarının qatılığı qüvvətli turşuların məhlullarından daha aşağıdır. Buna görə reaksiya daha yavaş olur və az istilik yayılır - bu ilk izahatdır. İkincisi, turşu zəifdir və hidrogen ionlarını molekuldan ayırmaq üçün daha çox enerji tələb olunur, nəticədə ayrılan istilik miqdarı daha az olur.

Sinkin sirkə turşusu ilə qarşılıqlı təsiri üçün reaksiya tənliyinin necə yazılacağını (ya da yazmağı öyrənməyi) xatırlayırıq. Molekulyar formada tənlik bu formaya malikdir

Molekulyar ion tənliyi aşağıdakı kimi yazılmışdır

Şagirdlər metalın güclü və zəif turşularla tənliklərini yazma qaydalarını formalaşdırırlar.

Müəllimin yeni sualı: "Niyə hidrogen almaq üçün nitrat turşusu ilə sinkin qarşılıqlı təsirindən istifadə etmək mümkün deyil və sulfat turşusu istifadə etmək belə məsləhət görülmür?"

Oksidləşmə-reduksiya reaksiyası ilə bağlı tənlikləri elektron - ion tarazlığı üsulu ilə tərtib olunan reaksiyalara aid suallar müzakirə olunur. Nəticədə, bu reaksiyalarda başqa qazlar da ayrılacaq və istilik effekti də fərqli olacaqdır.

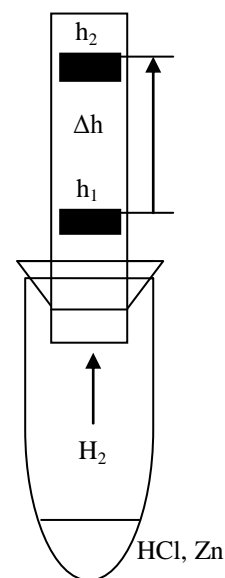
İndi müəllim sink və xlorid turşusu arasındakı tədqiq olunan reaksiyanın ikinci əlaməti - hidrogenin alınmasının artırılması müzakirə etməyə davam edir. Müəllim məlumat verir. ki, reaksiya zamanı qaz ayrılırsa, reaksiya xarici təzyiqli qüvvələrinə qarşı genişlənmə işi yaradır, yəni. atmosfer hava təzyiqinə qarşı, "İşin aparıldığını necə sübut etmək olar? İşin istehsalını göstərən ən sadə cihazı təklif edin" deyərək müəllim soruşur.

6-cı şəkildə reaksiyanın baş verdiyi və hidrogen ayrıldığı bir sınaq borusu göstərilir. Boru, daha uzun bir şüşə boruya bir rezin tıxac ilə birləşdirilmiş bir şüşə boru bağlanır. Hidrogen əmələ gəldikdə, təzyiqinə görə borudakı maye sütunu h_1 səviyyəsindən h_2 səviyyəsinə yuxarı $h_2 - h_1 = \Delta h$ məsafədə hərəkət etdirən bir şüşə boruya bir damla su qoyulur. Reaksiya həqiqətən gedir!

Müəllim, hidrogenin bir şüşə borudan suyu sıxışdırdığı və suyun bir dəyirman (bir qalay qutunun qapağından hazırlanmış bir pervane) düşdüyü bir nümayiş təcrübəsini göstərir (şəkil 7). Təkərin bıçaqlara düşən sudan fırlanması, işin reaksiya ilə istehsal olduğunu sübut edir. Beləliklə, indi reaksiya tənliyi istilik effekti və görülən A iş ilə yazıla bilər

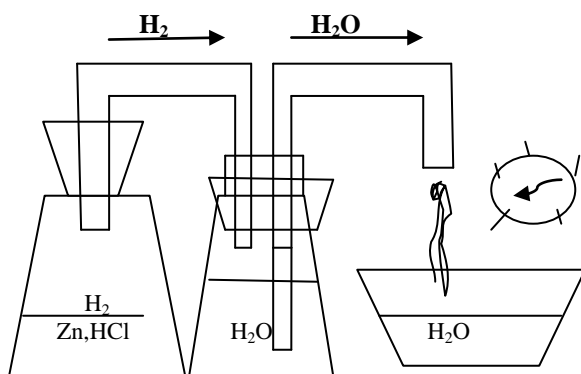

Bundan sonra problem ortaya çıxır, istilik effekti və reaksiyanın işini ayrıca təyin etmək mümkündürmü. Cavab üçün fizika kursundan material istifadə olunur.

Şəkil 6. Kimyəvi reaksiyanın nümayişi (1-ci variant).

Hidrogenin reaksiya sistemini tərk etməməsi şərti ilə reaksiya bir kalorimetrdə aparılırsa, yalnız istilik effektini ölçmək mümkündür. Bu vəziyyətdə reaksiya sabit bir həcmdə baş verəcək və reaksiya nəticə verməyəcəkdir.

Şəkil 7. Kimyəvi reaksiyanın nümayişi (2-ci variant)

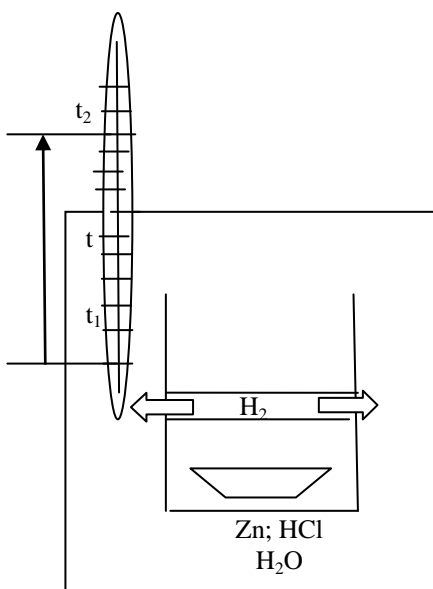
Bunu necə etmək olar? Göründüyü kimi, reaksiya (şəkil 8), bilinən bir miqdarda su ilə doldurulmuş bir kalometrik qabda yerləşən sabit bir porşenlu bir silindrdə aparılmalıdır. Kalorimetrin xarici qabının suyuna bir termometr endirilir. t_1 təcrübəsinin başlamazdan əvvəl və t_2 bitdikdən sonra suyun temperaturunu qeyd edərək, suyun xüsusi istilik tutumunu c (4.184 C/kq) və kütləsini m (q) bildikdən sonra düsturla reaksiya ilə ayrılan istilik q (C) hesablanır

$$q = (t_1 - t_2)cm$$

Hesablanmış istilik effekti kalorimetrik təcrübədə istifadə olunan sink miqdarına aiddir. İndi 1 mol sinkə düşən istilik təsirinin əldə edilmiş dəyərini yenidən hesablayırıq və 1 mol sink Q_V ilə əlaqəli izoxorik istilik effekti əldə edirik. Bu istilik effekti izoxorik adlanır, çünki sabit bir həcmdə əldə edilir $V = \text{sabit}$.

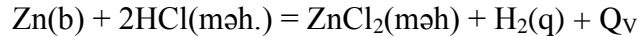
İzoxorik istilik effektini hesablamaq üçün düstur müəllimlər tərəfindən ardıcıl verilən suallar zamanı (proqramlaşdırılmış tip üzrə öyrənmə) müstəqil şəkildə çıxarıla bilər. Əsas odur ki, şagird düsturu əzbərləməsin, əksinə bu tip idrak fəaliyyətini düşünsün və öyrənsin.

Düşüncənin sonrakı gedişi belə ola bilər: "Reaksiya niyə davam edir? Sinkin turşu ilə reaksiyasında turşuda "həll" olan nədir və

Şəkil 8. Reaksiyanın sabit həcmdə istilik effektinin ölçülməsi

hidrogen niyə sərbəst şəkildə ayrılır? "

Tələbələrin müxtəlif cavabları eşidilir. Müəllim hamısını dinləməlidir, səhv olduqları təqdirdə onları çox yumşaq bir şəkildə tənqid etməli və mütləq təşəkkür etməli, tərifi etməlidir (heç olmasa nitqin cəsarəti üçün) və hər bir şagirdin performansını şagirdlər jurnalında qeyd etməsi məsləhətdir, çünki bütün bunlar onların idrak fəaliyyətlərini xeyli artırır.

Uğurlu bir öyrənmə müzakirəsi üçün yadda saxlamağınız vacib bir qayda, müzakirənin əvvəlində əsla doğru "güclü öyrənən" cavabını almamaqdır. Bu vəziyyətdə müzakirə dərhal bağlanır. Burada müəllimə, düzgün cavabı görmədən sadəcə deməsini tövsiyə edə bilərsiniz, bu təklifi bir az sonra müzakirə edəcəyik.

Son cavab belə görünür. Reaksiya kortəbii şəkildə baş verir, çünki enerji ətrafdakı məkana atılır (bu halda hidrogen reaksiya sferasında $V = \text{const}$, qalır). "Bu enerji haradan qaynaqlanır?" - müəllim şagirdlərdən sadəcə dildə soruşur - elmi müzakirələrdə eyni dərəcədə elmi və gündəlik dildə danışmaq lazımdır, lakin heç bir halda jarqon və ya yeniyetmə dili istifadə etməməlidir ki, bu da şagirdlərə lütf bəxş etmək təsiri bağışlayır.

Enerji sərbəst buraxılırsa, ilkin maddələrdəki enerji məhsullardan daha yüksək olması səbəbindən və izoxorik istilik effekti açıq şəkildə reaksiya sisteminin son vəziyyətindəki enerji sərfi ilə başlanğıc vəziyyəti arasındakı fərqə bərabər olacaqdır. Sistemin sabit bir həcmində bu enerjiyə daxili enerji deyilir və U ilə işarə olunur.

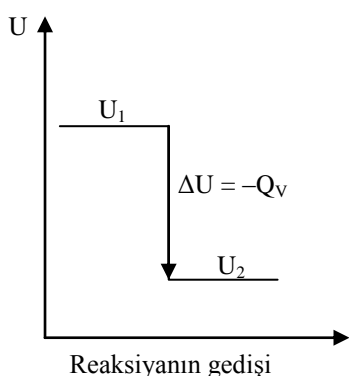
Müəllim şagirdlərdən bir maddənin daxili enerjisinə daxil ola biləcək bütün enerji növlərini sadalamalarını xahiş edir və əlavə edir ki, nə qədər çox enerji növü kimsə tərəfindən göstərilibsə, məlumat o qədər yüksək qiymətləndiriləcəkdir.

Məsələnin kollektiv müzakirəsi sinfi bir maddənin daxili enerjisinə bütün növ enerjini - molekuldakı və ya kristaldakı atomlar arasında bağlanma enerjisini, kristaldakı hissəciklərin titrəmə enerjisini, bir molekuldakı qrupların fırlanma enerjisi, bir atomdakı elektronların enerji səviyyələri və yarım səviyyələrə paylanması enerjisi, elektronların nüvə ilə bağlanma enerjisi, atom nüvəsindəki protonlar və neytronlar arasındakı əlaqə enerjisi, paylanma enerjisi atom nüvəsinin enerji səviyyələri üzərindəki proton və neytronların, protonlar və neytronlardakı bilinməyən hissəciklər arasındakı bağlanma enerjisi və digərləri, bunlar arasında hələ də bizə məlum olmayan enerji növlərindən başqa iki növ enerji – «Hansılar?» - müəllim sinifdən soruşur.

Sualın bir qrup ilə müzakirəsi, cazibə sahəsindəki maddənin (cismin) potensial enerjisinin və bütövlükdə (cismin) maddənin kinetik enerjisinin bir maddənin daxili enerjisinə daxil olmadığı cavabına səbəb olur. Daxili enerji sistemin sabit bir həcmində ölçüldüyü üçün, təbii ki, sistemin qaz doldurulması

zamanı genişlənməsi ilə əlaqəli enerjini, yəni. genişləndirmə işi.

Təcrübədən əvvəl sink və sulfad turşusunun daxili enerji ehtiyatı, yəni sistemin ilkin vəziyyətində U_1 qeyd edək, reaksiya məhsullarının daxili enerjisi U_2 ilə qeyd olunur. Reaksiya sistemində istilik sərbəst ayrıldığı üçün açıq şəkildə $U_2 - U_1 = \Delta U$ fərqi olacaqdır ... «İşarəsi nə olacaq?» - müəllim sinifdən soruşur. - Əlbətdə mənfi, çünki $U_2 > U_1$, sistemin başlanğıc vəziyyətindəki enerji ehtiyatı son U -dan daha çox idi və reaksiya zamanı istilik ayrılması səbəbiylə azaldı».

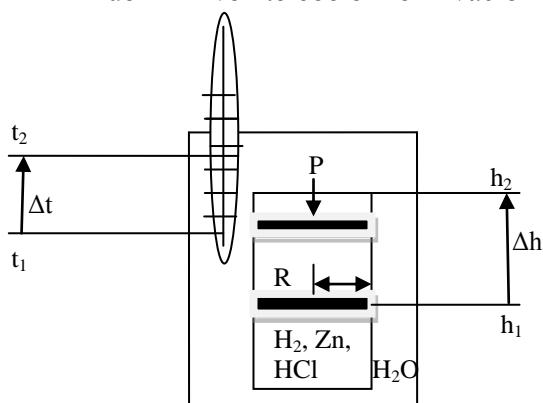

Şəkil 9. Daxili enerjinin dəyişməsi ilə reaksiyanın istilik təsiri arasındakı əlaqə.

arasındakı əlaqəni təyin edək. Reaksiya zamanı istilik sərbəst buraxılırsa, sistemin daxili enerjisindəki dəyişiklik, şübhəsiz ki, ədədi qiymətcə $\Delta U = Q_v$ istilik effektinə bərabərdir.

Əgər $\Delta U < 0$ və $Q_v > 0$, o zaman $\Delta U = -Q_v$

Müəllim və tələbələr ən vacib nəticəyə gəldilər: reaksiyadakı daxili

Şəkil 10. Sabit təzyiqdə reaksiya istiliyinin ölçülməsi üçün təcrübə modeli.

Sonra müəllim şagirdlərdən reaksiyanın bir enerji diaqramı çəkmələrini xahiş edir, bunun üçün sistemin enerjisini (miqyassız) şaquli oxda və üfüqi ox boyunca reaksiyanın bəzi şərti xüsusiyyətlərini məsələn reaksiyanın gedişi deyəcəyik. Bunu etmək üçün üfüqi segmenti bərabər şəkildə iki hissəyə bölürük, ilk yarısını sistemin ilkin vəziyyətinə (ilkin maddələr), ikincisini - sistemin son vəziyyətinə (reaksiya məhsulları) veririk və sonra şagirdlərin 9-cu şəkilə bənzər bir rəsm çəkməsi gözlənilir.

İndi daxili enerjidəki dəyişiklik dəyərləri ilə reaksiyanın izoxorik istilik təsiri

dəyərləri ilə reaksiyanın izoxorik istilik təsiri enerjidəki dəyişiklik əks işarə ilə alınan izoxorik istilik effektinə bərabərdir. Beləliklə, sabit bir həcmdə, istilik effektinin «təmiz» bir dəyəri və genişlənmə işi olmadan daxili enerjide bir dəyişiklik əldə etmək mümkündür.

Eyni təcrübəni sabit təzyiq altında həyata keçirək. Eyni kalorimetmə bir silindr yerləşdiririk, ancaq silindr divarları boyunca sürtünmədən hərəkət edən hərəkətli çəkisiz bir porşenlə (porşen üçün

bu tələblər də müəllimin tələbi ilə tələbələr tərəfindən müəyyən edilir). Buna bənzər bir təcrübəyə düşüncə təcrübəsi deyilir, çünki real şəraitdə bu mümkün deyil.

Beləliklə, reaksiya gedir. Sistemdə davamlı təzyiq saxlamaq üçün ayrılan hidrogen porşeni qaldırır və beləliklə reaksiya ətraf mühit üzərində işləyir (atmosfer təzyiqinə qarşı) və eyni zamanda kalorimetr (əvvəlki vəziyyətdə olduğu kimi) tərəfindən qeyd olunan istilik ayrılır. Sabit təzyiqdə istilik effekti izobarik istilik effekti Q_p ($p = \text{sabit}$) adlanır.

Müəllim sonrakı mülahizələr üçün ən vacib olan, izobarik və ya izoxorik olan təsirin ədədi olaraq $Q_p < Q_v$ və ya $Q_v > Q_p$ -dan çox olduğu sualını verir. İzoxorik istilik effektindən fərqli olaraq, izobarik istilik effekti işin sərfi ilə müşayiət olunur, buna görə ədədi olaraq daha az olmalıdır (daxili enerji izobarik effektə və genişlənmə işinə keçmişdir). Bunu $Q_v = Q_p + A$ şəklində yazmaq olar.

Sinifin növbəti vəzifəsi uzantının necə işlədiyini hesablamadır. Şagirdlər, fizika kursundan kimya kursuna biliklərini köçürə bilsələr bu tapşırığı təkbəşinə yerinə yetirirlər. Şəkil 10 genişləndirmə işinin hesablanması üçün bir diaqramı göstərir. Reaksiya başlamazdan əvvəl h_1 işarəsində, sürtünmədən silindrdə hərəkət edən, radiusu R olan çəkisiz bir porşen h_1 , reaksiya bitdikdən sonra porşen h_2 işarəsinə qalxdı.

A cismini hərəkət etdirmə işi L yolunun uzunluğuna, cismə tətbiq olunan F qüvvəsinə və ya $A = LF$ -yə bərabərdir. Porşenin yolu $h_2 - h_1 = \Delta h$ -a bərabərdir və yaradılan qaz tərəfindən porşenə təsir edən qüvvə, xarici atmosfer tərəfindən hərəkətinə qarşı olan gücə bərabərdir, yəni. p təzyiqinin işi və porşenin səth sahəsi $S = \pi r^2$ və ya $A = \Delta h p S$ kimi edilir.

Məhsul (hS) hündürlüyü və kəsiyinin sahəsi S olan bir qabın həcmidir (tutumu). Buna görə də, porşen hərəkət etdikdə həcm dəyişikliyi $\Delta V = \Delta h S$, daha sonra genişlənmə işi $A = p \Delta V$ -yə bərabərdir.

Nəticədə ifadəni düsturla əvəz edərək izobarik və izoxorik istilik effektlərini birləşdirərək $Q_v = Q_p + A = Q_p + p \Delta V$ əldə edirik.

Əgər məktəblilər Mendeleev-Klapeyron tənliyini bilirsinizsə $pV = nRT$, onu dəyişdirdikdə və ΔV həcmindəki dəyişikliyi qaz halındakı məhsulların və başlanğıc maddələrin mol sayının müvafiq dəyişməsi ilə bağlayan ifadəni dəyişdirdikdən sonra $p \Delta V$ əldə edirik. $p \Delta V = \Delta nRT$. Sonra aşağıdakı düstur alınır:

$Q_v = Q_p + A = Q_p + p \Delta V$ ifadəsi $Q_v = Q_p + p \Delta V = Q_p + \Delta nRT$ olaraq yenidən yazıla bilər.

Xatırladaq ki, $\Delta U = -Q_v$ və nəticədə meydana çıxan ifadəyə Q_v əvəz edin, $\Delta U = -Q_p - p \Delta V = -Q_p - \Delta nRT$.

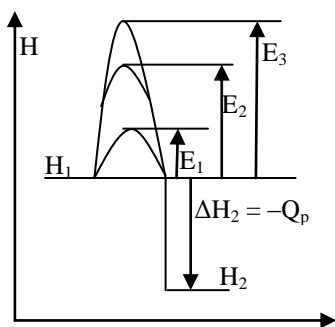
Nəticədə ifadəni yenidən yazaq və ona uzantı işini əlavə edək

$\Delta U + A$ ifadəsinə entalpiya dəyişikliyi deyilir və ΔH ilə işarə edilir. Buna görə $\Delta H = -Q_p$.

Entalpiyadakı dəyişiklik əks işarəsi ilə alınan izobarik istilik effektinə bərabərdir və ya - entalpiyadakı dəyişiklik daxili enerjidəki artıma və genişlənmə işinə bərabərdir.

Entalpiyada dəyişiklik və izobarik istilik effekti arasındakı əlaqə, şəkil 10-da göstərilən daxili enerji diaqramı ilə eyni olan reaksiyanın entalpiya diaqramında göstərilə bilər. Şagirdlər müstəqil olaraq reaksiyanın entalpiya diaqramını çəkirlər. İndi müəllim təsadüfən bir sual verir: "Əgər başlanğıc maddələrin səviyyəsi məhsulların səviyyəsindən yüksəkdirsə, onda niyə başlanğıc maddələr məhsulların səviyyəsinə düşər? Kimin izahatı və fərziyyəsi var?».

Əlbətdə ki, ən sadə şey bəzi maneələrin və maneələrin mövcudluğunun başlanğıc maddələrin yuxarı səviyyədən aşağı səviyyələrə düşməsinin qarşısını aldığıdır. Bu enerji baryeri başlanğıc maddələrin məhsula anında keçməsinə məhdudlaşdırır və kimyəvi reaksiya sürətini təyin edən amillərdən biridir.

Şəkil 11. Reaksiyanın istilik təsirinə aktivləşmə enerjisindən asılılığını göstərən sxem.

Enerji baryeri ilə reaksiyanın entalpiya diaqramı 11-ci şəkildə ilkin maddələrin məhsul səviyyəsinə keçməsi üçün baryerin üstünə qalxmasına və oradan aşağı səviyyəyə "sürüşməsinə" imkan verən müəyyən bir artan enerji tədarükünə sahib olmaları lazımdır. Aydın ki, bütün başlanğıc maddələrin (molekulların və ya digər hissəciklərin) belə bir enerji ehtiyatı yoxdur, əks halda ilkin maddələr dərhal reaksiya məhsullarına keçəcəkdir.

İlkin maddələrin enerji maneəsini aşması üçün lazım olan enerjiyə aktivləşmə enerjisi deyilir ($E_{akt.}$, və ya sadəcə E). Beləliklə, aktivləşmə enerjisinin dəyəri ədədi olaraq bu baryerin hündürlüyünə bərabərdir. Bu baryerin dəyəri nə qədər yüksəkdirsə, reaksiya o qədər yavaş olur. Üç reaksiya üçün $E_3 > E_2 > E_1$ olarsa, E_3 ilə reaksiya ən yavaş, E_1 ilə reaksiya ən sürətli verir.

Bundan əlavə, müəllim aktivləşmə enerjisini aşağı salmağın yollarını müzakirə edir, aktivləşmə enerjisini endirməyə və beləliklə kimyəvi reaksiyanı sürətləndirməyə malik olanlara katalizatorlar deyilir. Beləliklə, sinkin turşu ilə reaksiya zonasına bir mis sulfat kristalı əlavə olunursa, reaksiya sürətlənir (qəti şəkildə desək, mis sulfat katalizator deyil). Reaksiyanı yavaşdan və aktivləşmə enerjisini artıran maddələrə inhibitor deyilir. Eyni zamanda, məktəblilər sink və turşu arasındakı reaksiyada katalizatorlar və inhibitorlarla sınaq şüşələrində təcrübələri aparırlar.

Sonra müəllim sinifdə bir sual verir: "Katalizatorun və ya inhibitorun tətbiqi reaksiya entalpiyasına necə təsir edir?" Müxtəlif fikirlər eşidilir. Katalizatorun

reaksiyanın istiliyini artırdığını və inhibitorun, əksinə, azaltdığını eşidirsiniz. Şagirdlər reaksiyanın enerji diaqramını öyrənərək reaksiya entalpiyasının enerji baryerinin böyüklüyündən və aktivləşmə enerjisindən asılı olmadığını görürlər.

Ən vacib nəticə çıxarıldı: entalpiya dəyişikliyi və reaksiyanın istilik effekti reaksiya yolundan asılı deyil. Bu, sözdə inkişaf etmiş öyrənmə üsuludur - şagirdlər demək olar ki, Hess qanununa yaxınlaşdırılır, lakin daha sonra ətraflı müzakirə ediləcəkdir.

Kimyəvi bir obyektin çoxtərəfli sistemli nəzərdən keçirilməsi üçün metodologiyanın spesifik tətbiqi mövzudan mövzuya keçərək daha da davam etdirilə bilər. Bu texnika bütün proqram materiallarını əhatə edə bilər. Bu texnikanın tədrisdə istifadəsi həm material seçilməsində, həm də şagirdlərə təqdim etmə ardıcılığının hazırlanmasında müəllim üçün son dərəcə zəhmətkeş bir vəzifədir. Şagirdlər üçün bu metodologiyaya əsasən qurulmuş bir dərs də çox yüksək zehni səylər tələb edir, lakin sinifin demək olar ki, bütün şagirdləri dərsə qatılırlar və dərsdən sonra yorğunluğa baxmayaraq, əldə edilənlərdən sevinc hissəsinin meydana çıxdığını qeyd edirlər (nailiyyətlər).

Öyrənilən obyektə nəzərdən keçirməyin çox istiqamətli olması, əlbəttə ki, əvvəllər əldə edilmiş biliklərin miqdarından asılıdır, məsələn, Mendeleev-Klaperon tənliyi dərslərin xülasəsinə daxil edilə bilməzdi. Bu texnika tələbəyə zehni bacarıqda olan biliklərdən istifadə etməyi və müstəqil olaraq yeni biliklər əldə etməyi öyrətməyə imkan verir, tələbəni özü ilə müəllim arasında idrak fəaliyyətinə və elmi ünsiyyətə öyrədir, təhsilin humanistləşdirilməsinin müasir tələblərinə tam cavab verir.

Beləliklə, tələbə kimya təhsilinin ilk günlərindən öyrənilən hadisələrə çoxtərəfli, sistemlik yanaşmağa hazırlaşır. Bu vəziyyətdə "irəli qaçmaq" deyilən bir şey meydana gəlir - bu tədris metodunda faydalı olan və mühazirə kursunun başlanğıc dövründə istifadə olunan didaktik bir cihaz. Təcrübə göstərir ki, belə bir yanaşmanın qeyri-adi olması şagirdlər tərəfindən yalnız ilk dərslərdə hiss olunur, gələcəkdə bütün çətinliklər sürətlə yox olur. Eyni zamanda, tələbələr kimya təhsili aldıkları andan etibarən yüksək diqqət və öz zehni fəaliyyətlərinə ehtiyac duyurlar.

Kursun son dövründə materialın sistemlik bir təqdimatına bir nümunə olaraq, halogenlərin xüsusiyyətləri haqqında bir icmalın hazırlanmasını təsvir edəcəyik: izotoplar, təbiətdəki bolluq (atom nüvələrinin termodinamik və kinetik sabitliyi və təbii maddələr), elektron təbəqələrinin quruluşu və təcrid olunmuş atomların xüsusiyyətləri (ionlaşma enerjisi və elektrona hərislik, oksidləşmə-reduksiya xüsusiyyətləri), daha sonra ikiatomlu halogen molekulları, onların rabitə enerjisi hesablanır və nəticədə müvafiq molekulların hidrogenlə reaksiya məsələsi həll olunur, hidrogen halogenidlər əmələ gəlir. Sərbəst halogenlərin hidrogenlə reaksiyalarının mexanizmləri və alt təbəqəyə enərkən mexanizmdəki

dəyişiklik müzakirə olunur. Bundan əlavə, flüorid turşunun xüsusi vəziyyətinə (florun, hidrogen rəbitəsinin anormal xüsusiyyətləri) diqqət yetirildiyi sulu məhlullarda hidrogen halogenidlərin davranışı analiz edilir. Müəllim oksigeni halogenlərin oksigenli turşularına keçərək onların quruluşu, reaksiyaların termodinamik və kinetik aspektləri ilə iştirak edir. Beləliklə, perxlorat turşusu termodinamik cəhətdən ən güclü turşu və ən güclü oksidləşdirici maddədir, lakin sulu məhlullardakı reaksiyalarda: oksigen atomları ilə xlor atomunun sıx birləşməsi sayəsində çox yavaş reaksiya verir, eyni zamanda hipoxlorit turşusu zəif bir turşudur və zəif oksidləşdirici maddədir, lakin xlor atomunun mövcudluğu səbəbindən onun iştirakı ilə oksidləşmə-reduksiya reaksiyaları müqayisə olunmaz dərəcədə daha sürətli olur.

Beləliklə, mövzu məzmununun təqdim etmə ardıcılığı tək-cə sistematikeyin və əlçatanlığın didaktik prinsipləri ilə deyil, eyni zamanda akademik intizam sisteminin öyrənilən elm sisteminə oxşarlığı prinsipi ilə də diktə edilir. Materialın təqdimat ardıcılığının mümkün variantının əsas tələbi öyrənilən elm sisteminin, elementlərinin (təlimlərinin) və bunlar arasındakı əlaqələrin məcmusu olaraq tələbənin zəhnində sabitləşməsidir.

Kursun tədris müddətinin mərhələlərə bölünməsi, əlçatanlığın didaktik prinsipi, orta məktəbdə tədris metodlarından ali məktəblərdə metodlara tədricən keçid zərurəti və elmi düşüncə tipinin tədricən təhsilinin vacibliyi ilə əlaqədardır.

Elmin məntiqinə əsaslanan materialın öyrənilməsinin ardıcılığı

Öyrənilən elm sisteminin akademik intizam sisteminə köçürülməsinin əsas metodoloji prinsipindən, öyrənilən obyektin nəzərdən keçirilmə ardıcılığında müəyyən elm qanunlarına riayət olunmasının məcburi bir şərt olduğu ortaya çıxır. Elm tərəfindən öyrənilən obyektin mahiyyəti və quruluşuna görə sonrakıların məzmunu əvvəlkilərin məzmunundan çıxacaq və hadisələrin zəruri əlaqəsini əks etdirəcək şəkildə qurulmuş anlayışlar və mühakimələr ardıcılığı obyektin elmi nəzərdən keçirilməsinin məntiqini çağırır? (bəzən mənaya yaxın olan "elmin daxili məntiqi" və sadəcə "elm məntiqi" anlayışlarını istifadə edirlər).

Bu vəziyyətdə elmi baxış məntiqinin materialın öyrənilməsi ardıcılığına köçürülməsi prinsipi mövzu məzmununun öyrənilməsində ardıcılığın müəyyənləşdirilməsinin metodoloji prinsipinə çevrilir. Tələbələr tərəfindən bir obyektin elmi baxış məntiqinin mənimsənilməsi öyrənilən elm sistemini anlamaq və idrak prosedurlarının (təsvir, izah, sübut, proqnozlaşdırma və s.) ardıcılığını seçmək üçün vacibdir.

Kimya kursunun qurulmasında və bir tələbədə dünyanın müasir kimyəvi mənzərəsinin formalaşmasında son dərəcə vacibdir, maddənin quruluşunun nəzəri əsaslarının öyrənilməsində ardıcılıq, tezliyi və qanunauyğunluğu, kimyəvi proseslərin getməsi kimi olmalıdır.

Kimya dərsləklərində bu məsələnin necə həll olunduğunu aydınlaşdıraraq.

Bütün kimya dərsləklərində materialın tək bir təqdimat ardıcılığı: maddənin quruluşu - kimyəvi proseslərin qanunları istifadə olunur. Şübhə yoxdur ki, bir dərslək və ya mühazirə kursundakı bir maddə və bir proses haqqında materialların qarşılıqlı düzülüşü müasir kimya elminin mövzusunə və əlbəttə ki, müəllifin təklif etdiyi kimya tərifinə tabe olmalıdır.

Bir sıra müəlliflər ümumiyyətlə kimya elminə heç bir tərif vermirlər (şagird oxuduğunun tərifini bilmir!). Çox vaxt dərsləklərdə kimya, maddə və onların bir-birinə çevrilmələri haqqında elmdir kimi bir tərif verilir. Bu tərif bir kimyəvi obyektin ilk növbədə quruluşu və aqreqat halı vəziyyəti baxımından, daha sonra kimyəvi prosesdə iştirak istiqaməti (reaksiya istiqaməti və dərəcəsi) baxımından təyin edir. Bu tərif "maddə - reaksiya" ardıcılığı şəklində kursun qurulmasını diktə edir. Halbuki, günümüzün kimyası, ilk növbədə, kimyəvi proses haqqında elmdir və kimya tərfi, kimya dərsləyi və proqramının məzmunu və quruluşu buna tabe olmalıdır.

Həqiqətən, kimyəvi biliklərin praktik tətbiqində, kimya elminin bütün nəzəri mövqeləri ilə əlaqəli üç əsas sual bizi maraqlandırır:

1. Başlanğıc materialların minimum istifadəsi və proses üçün minimum enerji sərfi ilə istənilən xüsusiyyətə malik istənilən maddənin maksimum miqdarının alınması.
2. Proseslərin məqsədi budursa, sonrakı istifadəsi üçün maksimum miqdarda enerji əldə etmək (məsələn, istilik və ya elektrik).
3. Prosesin tələb olunan sürətdə aparılması.

Bu suallara cavablar yalnız maddənin quruluş nəzəriyyəsi biliklərinə əsaslanan kimyəvi termodinamika və kimyəvi kinetika metodları ilə reaksiyanın birgə tədqiqi nəticəsində əldə edilə bilər. Buna görə aşağıdakıları kimya haqqında işləyən bir tərif olaraq qəbul etdik: Kimya maddələrin çevrilməsinə dair bir elmdir. Bu tərifdə birinci yer maddənin hərəkətinin kimyəvi formasına, ikincisi - bu hərəkətin daşıyıcısı olan maddəyə verilir. Buna uyğun olaraq əvvəlcə kimyəvi proseslərin (termodinamik və kinetik) keçməsinin əsas qanunları öyrənilməli, daha sonra dövrü qanun əsasında maddələrin və onun xüsusiyyətlərinin tədqiqinə keçilməlidir.

Bu şərtlər daxilində nəzərdən keçirilən maddənin mövcud olma ehtimalının əmələ gəlməsi və çürüməsi proseslərinin termodinamik və kinetik amilləri ilə təyin olunduğunu da qeyd edirik.

Kimyəvi proses nəzəriyyələrindən sonra maddənin quruluşu nəzəriyyələrinin kursundakı təqdimat, yuxarıda göstərilənlərə əlavə olaraq, maddənin quruluş nəzəriyyəsinin tarixi gedişatı ilə nəticələr arasındakı nəzəri cəhətdən uyğunsuzluğa səbəb olur, quruluş nəzəriyyəsi ilə proqnozlaşdırılan, materialın öyrənilməsində oxşar bir ardıcılığın termodinamik və kinetik

tədqiqatlarında eksperimental olaraq alınan nəticələr, kimya elminin inkişafı və idrak prosesində praktikanın həlledici rolu vardır.

"Kimyəvi proses - maddə" nəzərdən keçirmə ardıcılığı kimya tədrisinin metodoloji prinsipi kimi qəbul edilmişdir.

Məzunların maddənin quruluşu və dövriyyəsi barədə bilik səviyyəsi, əvvəlcə maddənin quruluşunun öyrənilməsinə keçidlə termodinamik və kinetik qanunları öyrənmək imkanı üçün kifayətdir. Psixoloji təsir burada da təsir göstərir: yeni və çətin termodinamika və kinetika materialının ilk günlərindən öyrənilməsi dərhal tələbələrin fəallığını və marağını artırır. Tədqiqata maddənin quruluşundan başlasaq, bu təsir aşkar olunmur.

Bundan əlavə, kimya laboratoriyası seminarları maddənin quruluşundan daha çox kimyəvi proseslərin daha yaxşı öyrənilməsinə təmin edir. Bu, ilk günlərdən mühazirə və laboratoriya dərslərini sinxronlaşdırmağa imkan verir. Qeyd etmək lazımdır ki, "reaksiya - maddə" ardıcılığına uyğun bir məktəb kimya kursunun qurulması çox real bir vəzifədir.

Kimyəvi proseslərin keçmə qanunauyğunluqlarını araşdırarkən birinci yerdə termodinamik anlayışlar, ikinci yerdə kinetik anlayışlar dayanır, çünki kimyəvi termodinamik kimyəvi proseslərin əsas məqsədə uyğunluğunu və kimyəvi kinetikanı - termodinamik olaraq mümkün olan proseslərin mümkünlüyünü müəyyənləşdirir. Buna görə tədqiq olunan kimyəvi obyektin termodinamik xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması (prosesin istiqamətinin öyrənilməsi) onun kinetik xüsusiyyətlərinin (kimyəvi prosesin sürəti nəzəriyyəsi) nəzərdən keçirilməsindən əvvəldir. Bu ardıcılıq kursun gedişində aparılan bütün təhsil və idrak prosedurlarında ciddi şəkildə müşahidə olunur. Kimyəvi bir proses nəzərdən keçirildikdə, bunun termodinamik və kinetik cəhətləri birləşdirilir, lakin hər halda, termodinamik aspektin prioriteti qeyd olunur. Reaktivlərin konsentrasiyalarındakı dəyişikliklərin kimyəvi prosesə təsiri tarazlığa, tarazlıq sabitinə, sürət və sürət sabitinə eyni vaxtda təsiri aşkar olunur (Kimyəvi prosesin eyni xüsusiyyətləri ilə istilik, təzyiq, xarici maddələr, katalizatorlar, reaktorun həcmi və forması, işıqlandırma və s.).

Mövzuların öyrənilməsinin və kimyəvi maddələrin nəzərdən keçirilməsinin elmi əsaslandırılmış ardıcılığına baxmayaraq, tələbə davamlı olaraq kimya elminin əsas təlimlərinin, onun nəzəriyyələrinin, qanunlarının və konsepsiyalarının əlaqəsini hiss etməlidir. Həqiqətən, maddənin quruluş nəzəriyyəsini bilmədən, kimyəvi reaksiyaların istiqaməti və sürəti ilə bağlı sualları müzakirə etmək mümkün deyil; maddənin quruluşu ilə bağlı nəticələr rabitənin enerji xüsusiyyətləri haqqında məlumat olmadan ağlasığmazdır; kimyəvi rabitələrin enerjiləri və maddələrin molekullararası qarşılıqlı təsiri yalnız reaksiyanın istilik təsirini deyil, həm də sürətini və bu və ya digər reaksiya mexanizmini təyin edir; elementlərin təsnifatı elektronların atomların enerji

səviyyələri və alt səthləri üzərində paylanmasına əsaslanır: atomların elektron quruluşlarındakı dəyişikliklərin dövriliyi atomların, sadə maddələrin, eyni birləşmələrin xüsusiyyətlərindəki dəyişikliklərin dövriliyini, kimyəvi reaksiyaların növü və xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir.

Qeyd etmək lazımdır ki, termodinamikanın ardıcılığı - kinetikasi yaxın gələcəkdə tərsinə çevrilə bilər. Göründüyü kimi, bu, kimya elmi nəhayət dördüncü konseptual inkişaf səviyyəsinə - təkamül kimya təlimlərinə keçəndə baş verəcəkdir.

İndi təlimlərin hər birində materialın öyrənilməsi qaydasını müzakirə etməyə başlayırıq. Proseslərin istiqaməti və sürəti barədə təlimlərə gəldikdə, hər tədris materialının öyrənilməsinin ardıcılığını müəyyənləşdirmək üçün elmi əsaslandırılmış tövsiyələr yoxdur. Əsasən, ardıcılıq prinsiplərə uyğun olaraq müəyyənləşdirilir: "sadədən mürəkkəbə" və "praktikadan və nəzəriyyədən".

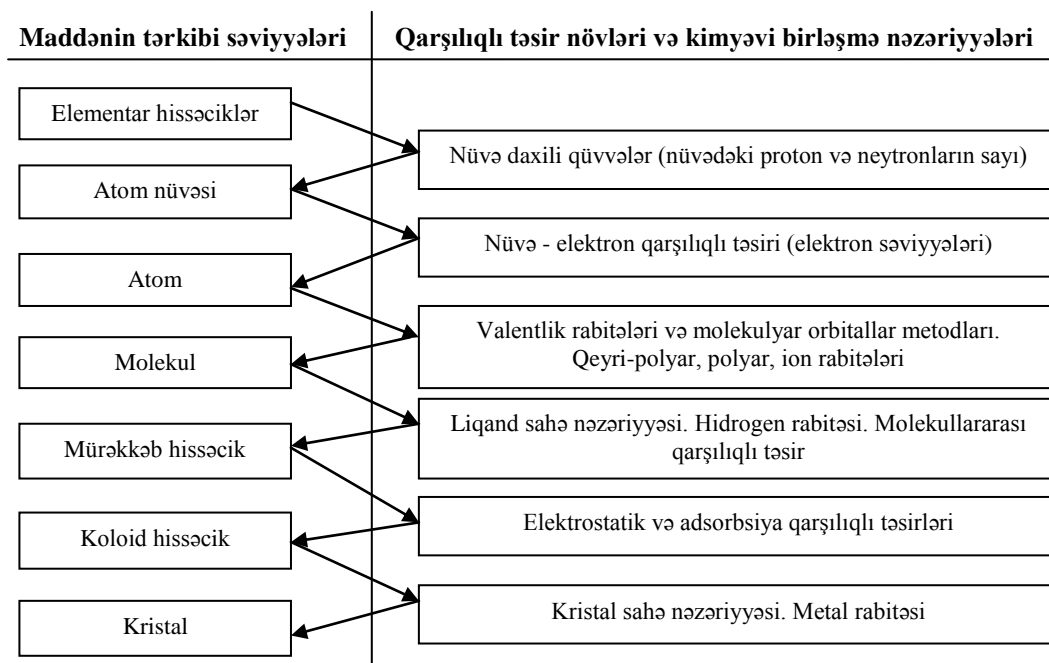
Kimya kursunda termodinamikanın əsaslarının öyrənilməsi əksər hallarda aşağıdakı sxem üzrə qurulur: istilik effektləri - tarazlıq - tarazlıq sabiti - entalpiya - entropiya - reaksiyaların izobarik potensialı - kimyəvi prosesin istiqaməti.

Kimya kurslarında kinetikanın əsaslarının öyrənilməsi aşağıdakı ardıcılıqla tövsiyə oluna bilər: 1) sürətin qatılıqdan təcrübə ilə müəyyən edilmiş asılılığı - reaksiya qaydası - molekulyarlıq - sadə və mürəkkəb reaksiyalar - mexanizmlər; 2) dərəcənin temperaturdan asılılığı - aktivləşmə enerjisi - kataliz - katalitik proseslərin mexanizmi.

Lakin kimya metodologiyasında bu məsələlərin inkişaf etdirilməməsi səbəbindən ardıcılıq variantları əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirilə bilər. Materialın "maddənin quruluşu" blokundakı düzülüşü, maddənin təşkilat səviyyələri iyerarxiyasına uyğun olaraq həyata keçirilir. Metodoloji məqsədlər üçün maddənin kimyəvi təkamülünü əks etdirən aşağıdakı səviyyələr müəyyən edilmişdir: elementar hissəciklər (proton, neytron və elektron) - atom nüvəsi - atom (ion) - molekul - (molekulyar ion, ion cütü) - kompleks hissəcik - koloidal hissəcik - bülur. Maddənin tərkibi səviyyələrinin iyerarxiyası (şəkil 12).

Blokun materialının öyrənilməsinin ardıcılığını ciddi şəkildə müəyyənləşdirir və kimyəvi rabitələr nəzəriyyələrinin və kimyəvi qarşılıqlı təsir növlərinin təqdim edilmə qaydasını müəyyənləşdirir.

Kimya dərslərində müəlliflər ümumiyyətlə maddənin quruluşuna dair fəsillər və hissələri çox fərqli yerlərdə yerləşdirərək yuxarıdakı ardıcılığa əhəmiyyət vermirlər.

Şəkil: 12. Maddənin tərkibi səviyyələrinə əsaslanan maddənin quruluşu haqqında materialın öyrənilməsinin ardıcılığı

Elementlər kimyası üzrə materialın öyrənilməsinin ardıcılığı, D.I.Mendeleyev elementlərinin dövrü cədvəlinə tabe olmalıdır. "Kimyanın əsasları" nda elementlər kimyasının öyrənilməsində aşağıdakı ardıcılığa sadıq qalmışdır: su - hidrogen - oksigen, ozon, hidrogen peroksid - azot, hava, argon, hidrogen və oksigenin, azotun birləşmələri - karbon, karbohidrogen, karbonun, oksigen və azot ilə birləşmələri - natrium xlorid, hidrogen xlorid - halogenlər - qələvi metallar - qələvi torpaq elementləri - Zn, Cd, Hg, - B, Al, III qrup metalları - S, Se, Te - Cr, Mo, W, U, Mn, - Fe, Co, Ni - platin metalları - Cu, Ag, Au.

Ancaq nə D.I. Mendeleyev və onun ardıcılları oksigendən azot, karbon, halogen və daha çox qələvi metallara keçidin nə üçün edildiyini izah edirlər. Dövrü cədvəldə D.İ. Mendeleyev elementləri kimya tədrisində istifadə olunan qruplara və yarımqruplara ayırır.

Dərslərin müəlliflərindən heç biri ümumiyyətlə materialın seçilmə ardıcılığının səbəblərini və xüsusən də elementlərin kimyasını izah etmir. Niyə bütün müəlliflər elementlərin kimyasını halogenlərdən öyrənməyə başlayır və sonra cədvəldə sola doğru hərəkət edirlər? Niyə keçid elementləri əlavə yarımqrup nömrələrinin artma qaydasında öyrənilir? Niyə ardıcılıqlarda kəskin atlamalar var: IV - I qrup, I - VIII qrup və digərləri? Göründüyü kimi, elementlər

kimyasının öyrənilməsinin D.İ. Mendeleevin elementlərinin dövri cədvəlinə tabe edilməli olduğuna inanırıq, s, p, d və f-orbitallarının elektronlarla doldurulması qaydası - atomların yarım səviyyələri. Buna uyğun olaraq, s, p, d və f - elementlərin artan qrup nömrələri sıralarında öyrənilədiyi elementlərin ardıcılığı ayrılır.

Materialın öyrənilməsinin bu ardıcılığı tələbə və müəllim üçün aydındır. Atomdakı elektronlar sisteminin mürəkkəbləşməsinin təbii gedişatına uyğundur, atomun elektron quruluşunun mənimsənilməsinə və atomun elektron quruluşu ilə elementlərin və onların birləşmələrinin xassələri arasındakı əlaqənin anlaşılmasına kömək edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Зорина Л.Я. Дидактические основы формирования системности знаний старши класников. М., 1978, 128 с.
2. Зайцев О.С. Химия. Современный краткий курс. М., 1997, 416 с.
3. Зайцев О.С. Общая химия. Направление и скорость химических процессов. Строение вещества. М., 1983, 248 с.
4. Теоретические основы содержания общего среднего образования / Под ред. В.В.Краевского, И.Я.Лернера. М., 1983, с.312-318.

Г.А.Гасанова, Т.Р.Алиева, М.М.Аббасов, С.М.Аббасзаде

Последовательность включения материала в учебный процесс

РЕЗЮМЕ

Важную роль в формировании систематического научного знания играет не только материал по выбранной теме, но и последовательность исследований, которая в основном определяется следующими тремя принципами: последовательность, доступность и научный характер. Все эти принципы тесно связаны между собой и одновременно определяют порядок изучения материала. В статье рассматривается их значение в отдельности.

Ключевые слова: последовательность, доступность, научный характер, валентность, последовательность исследований, степень окисления.

G.A.Gasanova, T.R.Aliyeva, M.M.Abbasov, S.M.Abbaszade

The sequence of the inclusion of material in the educational process

SUMMARY

An important role in the formation of systematic scientific knowledge is played not only by the material on the chosen topic, but also by the sequence of research, which is mainly determined by the following three principles: consistency, accessibility and scientific nature. All these principles are closely related and at the same time determine the order of studying the material. The article examines their meaning separately.

Key words: consistency, availability, scientific nature, valence, sequence of studies, oxidation state.